

Александра Трайкова, Огнян Касабов (съставители)

**СТРУКТУРНО НАСИЛИЕ
И ЧОВЕШКО ДОСТОЙНСТВО**

Сборник статии от академична конференция

София, 2023

© Издателство „Изток-Запад“, 2023

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Александра Трайкова, Огнян Касабов, съставителство и редакция, 2023

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2023

ISBN 978-619-01-1275-4

СТРУКТУРНО НАСИЛИЕ И ЧОВЕШКО ДОСТОЙНСТВО

СБОРНИК СТАТИИ
ОТ АКАДЕМИЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

Съставители

Александра Трайкова, Огнян Касабов



НАУЧНИ РЕДАКТОРИ
ЕМИЛИЯ МАРИНОВА
СТОЯН СТАВРУ

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР

Достойнство, (не)равенство, насилие (Огнян Касабов)	11
--------------------------------------------------------------	----

I

НАСИЛИЕ И ПОЛ

Структурно насилие и човешко достойнство: етическа перспектива върху предизвикателствата пред жертвите на домашно насилие (Александра Трайкова)	21
Насилие, основано на пола: същност, форми и причини. Вторичната виктимизация като фактор за поддържането му (Донка Петрова)	30
Детерминиращи функции на полово-ролевите стереотипи и социокултурните нагласи към феномена „насилие, основано на пола“ в българското семейство (Красимира Петрова, Велислава Чавдарова, Даниела Тасевска)	47
Стереотипизация на социалните роли чрез развлекателни предавания (Йоана Павлова)	65
Елитното домашно насилие в България (Сибилла Игнатова)	73

| 5

II

ДЕЦАТА И МЛАДЕЖИТЕ КАТО УЯЗВИМИ ГРУПИ

Закрилата като наказание: алтернативната грижа за деца в България (Евгения Тонева)	81
Трансформации на институционалната грижа (Здравко Ангелов)	95

Интеграцията на децата и младежите със специални образователни потребности в условията на дезинтеграция (<i>Весела Кръстева-Симеонова</i>)	104
Мислим ли за най-уязвимите в обществото? Изследване на възможностите за трудовата реализация на майките на деца/лица с увреждания (<i>Росица Макелова</i>)	111
Социално страдание и младежка съпротива: два казуса от Студентски град (<i>Кристиан Стефанов</i>)	121

III ОБЩЕСТВЕННОТО ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ

Дискриминация в здравеопазването относно хората с увреждания – правни и практически аспекти в българското законодателство (<i>Иляна Митева</i>)	131
Практики в българската здравна система, подронващи човешкото достойнство на терминално болните (<i>Милена Попчева</i>)	141
„Не на забравата“ чрез прилагане на координиран здравно-социален подход към грижата за лица с деменция по време на пандемия (<i>Елена Трифонова, Таня Тишева, Весела Кръстева-Симеонова</i>)	149
„Непропорционалност“ в политиките на обществено здраве: граници на грижата (<i>Любослава Костова</i>)	160

IV НАСИЛИЕ И ЕЗИК

Структурното насилие на политическите езици и спекулациите с човешкото достойнство в годините на т.нар. демократичен преход (<i>Максим Мизов</i>)	173
Реторика на насилието при избухването на войната в Украйна. Езиково-политически логотипи (<i>Пенка Георгиева</i>)	183

V

КУЛТУРАТА

Социалната функция на библиотеките в подкрепа на преодоляването на структурното насилие в обществото (Ели Попов)	199
Спортните съдийки: огледало на половото неравенство в българското общество	207
Въображението като ключ към преодоляването на структурното насилие днес (Данислава Делчева)	219
Социално ангажираните изкуства като глас на човешкото достойнство (Силвия Борисова)	227

ПРЕДГОВОР

Достойнство, (не)равенство, насилие

Огнян Касабов

катедра „Логика, етика и естетика“, Философски факултет,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
kassabov@phls.uni-sofia.bg

Идеята за човешкото достойнство упражнява въздействие, за чиито дълбочина и обхват е трудно да си дадем пълна сметка. Набрала решаващ импулс през Просвещението, в продължение на столетия тя събира около себе си залозите на редица борби за права, обществена справедливост и демократично самоуправление, очертали самото ни разбиране за исторически прогрес. Въпреки всички превратности на епохата в своята изключително богата традиция днес тя продължава да бъде двигател и аргумент за безчет каузи. Понятията за човешкото достойнство и полагащото му се уважение залягат в основата на редица актуални течения в етиката и социално-политическата теория.

Всеобщата декларация на ООН за човешките права в преамбюла си заявява: „Признаването на достойнството, присъщо на всички членове на човешкия род, на техните равни и неотменими права представлява основа на свободата, справедливостта и мира в света.“ След Втората световна война този принцип заляга в конституционната уредба на много демократични страни по целия свят и дава основата, на която техните граждани отстояват правото си за достоен живот и социална справедливост. Член 1 на Декларацията постановява: „Всички хора се раждат свободни и равни по достойнство и права“ – основоположение, провъзгласено и в чл. 6, ал. 1 от Конституцията на Република България. Далеч от това да бъде абстрактна правна норма, този принцип е интегрална част от самия дух, оживяващ правните системи, вкоренявайки ги другите форми на формална и неформална нормативност, градящи живота ни като човешки същества.

Фундаментална за самото ни разбиране за човека – като самостоятелен индивид и същевременно като член на общество – идеята за човешкото достойнство е неразривно обвързана с идеите за равенството и универсализма. Човешкото достойнство се отнася до *всички*, и то по *равно*. Тук повратна и образцова е концепцията на Кант. Съгласно нея достойнството определя

човека като същество автономно – същество, чието призвание е само да определя себе си, което значи – същество, което винаги е цел, а никога само средство, само инструмент. Богатата с импликации формулировка на Кант гласи: „това, което съставлява условието, единствено при което нещо може да бъде цел само по себе си, има не само относителна стойност, т.е. цена, а вътрешна стойност, т.е. достойнство“ (Кант 1974: 92). Достойнството е отвъд всяка измерима стойност – то е принципино неостойностимото. Подобно понятие може да звучи несвоевременно, но тъкмо затова е толкова по-важно в една епоха и система, склонна да квантифицира и да подвежда всичко под анализ на разходи и ползи и изобщо – да привилегирова ефективността пред останалите ценности (срв. Horkheimer 1991). Не на последно място бурното развитие на технологиите отправя важни практически предизвикателства към осмислянето, но и към действителността на човешкото достойнство (вж. Кънева 2015).

Хората се раждат свободни и равни по права, но навсякъде тези права се реализират в различна степен. По силата на своите усилия, в голяма степен по силата на късмета и физическите обстоятелства, но най-вече по силата на характеристиките на обществената среда хората по различен начин разгръщат своя човешки потенциал. Различието обаче все още не означава неравенство. Нещо повече, равноправието, изглежда, изисква равенство на възможностите, но не непременно и равенство на резултатите. А формалното равенство пред моралните и юридическите норми е съвместимо със съдържателното неравенство в неговите различни аспекти, някои от които изглеждат неизбежни, а други – дори необходими за свободно и пълнокръвно разгръщаното се човешко общечитие.

При все това изглежда също така, че ако стигнат отвъд известни граници, съдържателните неравенства заплахват да започнат да уязвяват достойнството на определени хора или групи. Това може да стане, ако неравенствата започнат систематично да препятстват тези хора или групи да постигнат блага или да развият умения, необходими за онова, което най-общо се разбира като пълноценен човешки живот в дадения културен или светогледен контекст. В такъв случай може да се аргументира гледището, че самите обществени условия поставят определени хора или групи в неблагоприятна или неравностойна позиция. И че тази позиция ограничава свободното им развитие. Традицията на демократичното обществено-политическо устройство, черпещо легитимността си от гражданите, които са фундаментално и неотменимо равни по права, обаче припознава свободното развитие на личността като основно право и го поставя в най-близка връзка с уважението към нейното достойнство (вж. чл. 22 от Декларацията на ООН и чл. 4, ал. 2 от Конституцията на Република България).

С други думи, съществуват ситуации, в които неравенствата могат да започнат да накърняват някои базисни права, които имаме основание да смя-

таме, че притежаваме като свободни хора. Твърде голямото неравенство на резултатите понякога може да постави под въпрос самите реални условия за възможност на равенството на възможностите. Това е така особено когато неравенствата на резултатите придобият траен характер, например когато се възпроизвеждат структурно, т.е. по начини, независещи от заслугите или пропуските на отделните индивиди. Неравният старт може да бъде унаследен по линиите на социална или етническа принадлежност, полово определение, географски произход и т.н. дори когато членовете на обществото продължават да се радват на едни и същи основни права. В такъв случай тези права биха гарантирали формално, но не и реално равенство на възможностите.

Какви са обаче границите, отвъд които подобно нежелателно положение на нещата е налице, както и каква е връзката и допустимите разминавания между равни права и равни (реални) възможности, е изключително трудно да се определи – както концептуално, така и в емпирията на конкретните ситуации. Образцов за философията и богат на практически импликации остава изследователският проект на Джон Ролс, защитаващ позицията, че самото понятие за справедливостта е интимно обвързано с добре промислената концепция за равенство на възможностите, която следва да задава нормативната структура на обществото (Ролс 1998). Сред науките, които като цяло не претендират за нормативна натовареност, икономиката дава най-осезаем пример за практическите ефекти на неразрешените противоречия: докато неокласическата ортодоксия твърди, че различните изражения на материалното неравенство са важен двигател за развитието, една набираща сила вълна застъпва противната теза – че много от тях нарушават обществената справедливост (Стиглиц 2014). На терена на практиката проблемите за (не)легитимността на различните форми на неравенство подклаждат безброй политически битки.

И в икономическата, и в политическата, и в правната сфера обаче остават да присъстват немалко негласни, при това философски по характера си полагания както относно човешката природа, така и относно справедливостта. Със своята универсална нормативност идеята за човешкото достойнство е незаменима за експлицирането и аргументирането им (Йотов 2016). Както пише Юрген Хабермас: „Човешкото достойнство е сеизмограф, указващ конститутивното за един демократичен правов ред: а именно тъкмо правата, които трябва да си дадат гражданите на една политическа общност, за да могат да се *уважават* взаимно като членове на доброволен съюз между свободни и равни хора“ (Habermas 2010).

Богатата история на идеята в нейните концептуализации, претълкувания и въздействия обаче обуславя и трудността в еднозначното ѝ дефиниране. За достойнство се говори по множество начини. Тук няма как, а и не е необходимо да дадем изчерпателен преглед, но все пак трябва да посочим някои базисни трудности. Една от тях можем да забележим още при предполагаемата

първа формулировка на идеята у стоиците, които я извеждат от културния фон на римското разбиране за *dignitas* като висок обществен статус, изискващ съответната почит, прехвърляйки я към изискващия универсално уважение наш статус на разумни същества. Изглежда, че в този си първоначален универсалистки вариант идеята запазва смисъла на някакъв чин на отличие (човека за разлика от другите, неразумни животни). Сам по себе си този исторически факт не би бил от такова значение, но подобна ситуация се запазва както в някои влиятелни модерни концептуализации на идеята, както философски (Кант), така и политически (Френската революция), така и в съвременните дебати относно уважението, което може би дължим на природата отвъд човека (за актуален исторически обзор вж. статиите в Debes 2017).

Нещо повече, тази двусмисленост има общо и с два стоящи в напрежение помежду си елемента в структурата на идеята за човешкото достойнство. Това са: (1) достойнството като неотнимаемо качество, присъщо на всеки член на човешкия род като такъв, (2) достойнството като качество на даден начин на живот или на даден негов аспект, което той може да притежава или не. В първия смисъл достойнството е необходимо, а във второто – възможно (контингентно). Всички хора се раждат равни по достойнство, но не всички се радват на достоен живот.

Това положение създава важни затруднения както съвсем осезаемо практически, така и чисто концептуални. Защото ако всяко едно човешко същество е изначално надарено с това по същността си неотнимаемо качество, то няма събитие или обстоятелства в неговия живот, които могат да го нахърнят и още по-малко да го отнемат. Съгласно подобен възглед, независимо какви щети, страдания, несправедливости ни бъдат нанесени, независимо какви нещастия претърпим, ние запазваме (или поне сме принципно способни отвъд всякакви обстоятелства да запазим) своето достойнство – едно качество по същността си вътрешно, което нищо външно не може да нахърни. Тук отвъд стоиците можем с лекота да препратим към Кант и Шилер, към Камю и Витгенщайн.

Един от обещаващите начини, по който това напрежение може да бъде преодоляно, изглежда, е да мислим достойнството в първия, фундаментален смисъл, именно като *регулативна идея*, която следва да ръководи нашите етически, социални, политически и правни решения и действия. Алтернатива на този кантиански път е аристотелисткото преодоляване на напрежението: да мислим достойнството в неговия първи, по-фундаментален смисъл като *потенциал*, изискващ определени условия за своето пълноценно разгръщане в един истински достоен живот – втория, по-конкретен и разгърнат смисъл на понятието. Като състояние, подлежащо на култивиране, достойният живот зависи от упражняването на определени способности, което може да бъде стимулирано или препятствано, т.е. може реално да бъде нахърнявано (Nussbaum 2008).

Какви са силните и слабите места на кантианския и аристотелисткия подход и доколко те са съвместими помежду си, е плодотворна тема за изследване. Важното тук е да отбележим, че и двата полагат достойнството не като завършена даденост, а в един важен негов аспект – и като въпрос на действие, при това действие както индивидуално, така и обществено. *Идеята* за човешкото достойнство постановява правото и изисква свободата всеки от нас да бъде в състояние (доколкото това е практически възможно в границите на независещите от обществото и другите хора обстоятелства) да води достоен живот. А достойният живот е *осъществяването* на тази идея. Абсолютно необходимият негативен минимум за него е избягването и предотвратяването на такива ситуации, които това осъществяване бива спъвано или дори става невъзможно.

Когато Йохан Галтунг изковава понятието *структурно насилие*, той също мисли човешкия живот в регистрите на осъществяването. Насилието той дефинира като въздействие, водещо до предотвратимо негативно разминаване между човешкия потенциал и неговото материално или духовно осъществяване. Според Галтунг без подобно по-широко понятие за насилие взаимовръзките между мира (отсъствието на насилие) и социалната справедливост биха останали непрозрачни. Бруталните военни конфликти, с които епохата ни се отличава от периода след Втората световна война, в които работи изследователят, само подчертават евристичния потенциал на идеята му да обвърже темите за мира и за справедливостта в обществото.

По-нататък Галтунг определя насилието като структурно, когато не се извършва от отделен индивид, а действа по силата някаква заварена надперсонална обусловеност, в която живее човекът, претърпяващ насилие. Важно е уточнението, че тази структура следва да има характера не на природна необходимост, а на нещо, налично по силата на определени обществени или културни порядки, които за разлика от природните обусловености са все пак, макар и често индиректно, причинени от хора и по-важно – които за разлика от природните обусловености са променими. Също така, макар да се преживява от конкретни живи индивиди, структурното насилие се структурира *vis-à-vis* дадени групи, към които тези индивиди принадлежат и които определят тяхната неравностойна, подчинена позиция, според спецификата на различните общества. В такъв смисъл някои форми на правно, социално и икономическо неравенство биха били форми на структурно насилие спрямо неравнопоставените групи. Както пише самият Галтунг: „общата формула на структурното насилие е неравенството“ (Galtung 1969: 175).

В такъв смисъл понятието за структурно насилие е замислено като рамка, с която да се анализират неблагоприятните – както в прагматичен, така и в етически аспект – въздействия на неравенствата. Разбира се, световният исторически и съвременен опит ясно сочи, че тези неблагоприятни въздействия са твърде често не просто вредни и ограничаващи, а дори *увреждащи* и

смъртоносни. В тази светлина напълно основателна звучи рязката теза на Йоран Терборн, един от най-задълбочените съвременни изследователи на проблема: „Неравенството е насилие спрямо човешкото достойнство“ (Therborn 2013).

Употребата на реторически и семантично силно натовареното понятие *насилие* отваря поглед към *страданието* – и то към *несправедливо* причиненото страдание. А когато имаме основание да гледаме на това несправедливо причинено страдание като на *структурно* или системно, то имаме още едно важно основание да го смятаме за недопустимо. Същевременно анализът на причиняващите го структури дава познание не само на изследователите и на политическите и обществените дейци, но и на жертвите на насилието и с това по важен начин ги овластява.

Както видяхме, от една страна, идеите за човешкото равенство и достойнство са интимно обвързани помежду си, а от друга, неравенствата са един от изворите на структурното насилие. В такъв смисъл идеята за човешкото достойнство е коректив, който би могъл да даде насоки за работа по демонтиране на структурите, системно нанасящи вреда върху индивидите. Цялата тази широка понятийна рамка дава възможност да се хвърли продуктивен поглед върху някои от най-наболелите етически и социалнополитически проблеми: качеството на живот, достъпа до медицинска грижа, равенството между половете, подоходното неравенство и т.н. и т.н. – както в глобален, така и в национален и регионален мащаб.

* * *

В този контекст България заема особена позиция. Това е така както и заради контекстуално високите – и повишаващи се – нива на различни видове неравенства, така и заради ниската степен, в която темата присъства не само в академичните, но и в обществените дискусии у нас. От само себе си се разбира, че това е проблематична дори парадоксална ситуация, като проблемът е не само от познавателен, а и от чисто практически порядък. При непознаване на неравенствата и произтичащото от тях структурно насилие те имат още по-силната тенденция да се самовъзпроизвеждат.

Само едно неизчерпателно изреждане. България е на трайно първо място в Европейския съюз по подоходно неравенство, далеч пред втория в тази класация, като тенденцията в последните години е на растеж на индексите. По данни на Евростат страната ни е и на едно от последните места в Европейския съюз по достъп до култура.¹ Налице са високи нива на образователно неравенство, като единици училища се представят на сравнително добро ниво,

¹ Данни на Евростат за подоходното неравенство към юни 2022 г.: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_income_distribution_and_income_inequality&oldid=528159#Income_inequality

докато средното за страната ниво е смущаващо ниско. Наред с това нивата на доплащане за здраве са изключително високи, което, съчетано с икономическото неравенство, означава практическо изключване на големи части от населението от достъп до медицински грижи.²

Защо в България трудно се говори за въздействията на социалните структури върху живота на хората и по-конкретно за ефектите от материалните неравенства, е твърде сложен въпрос, който изисква систематично и задълбочено изследване. С него обществото ни ще се наложи да се сблъска вероятно по-скоро рано, отколкото късно. Разбира се, научните среди имат специална отговорност в това отношение. Тук бих си позволил да отбележа само негативното въздействие на един доминиращ климат в нашата академична хуманитаристика, вкл. философията, обусловен от нагласата теоретичният фокус да попада върху индивида и неговия вътрешен живот. Подобен абстрактно идеалистки персонализъм има тенденцията да остава сяп и дори враждебен за много от аспектите на социалното, на битието на индивидите като обществени същества.

* * *

Проведената на 8 март 2022 г. интердисциплинарна онлайн конференция „Структурно насилие и човешко достойнство“ беше опит да се проведе сериозна научна дискусия в посока, различна от обичайното научно negliжиране на проблема за неравенствата. В настоящия сборник публикуваме разгърнати разработки на докладите, изнесени на този форум от специалисти с впечатляващо широк спектър на професионален опит и принадлежност. По думите на влиятелния изследовател на структурното насилие, лекаря и антрополог Пол Фармър, анализите на този комплексен феномен имат критическото задължение да бъдат „географски широки и исторически дълбоки“ – да улавят не само видимите следствия, но и потиснатите фактори и отдалечените влияния (Farmer 2004). Надяваме се, че един ден такъв научен дебат ще бъде възможен и у нас.

Сред тематичните фокуси на събраните текстове особено се открояват проблемите, свързани с домашното насилие и насилието, основано на пола. Този за жалост твърде актуален не само у нас феномен е сред сферите, в които структурното насилие (тук най-вече: половото неравенство с неговите психологически, социални и икономически измерения) по брутален начин прехождат във физическо. Затова и посвещаваме на всички жертви на подобна жестока съдба.

² Данни на ОИСР за изследването Пиза, 2018 г.: <https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile?primaryCountry=BGR&treshold=10&topic=PI> Доклад на ОИСР за неравенствата в здравеопазването, септември 2019 г.: <https://www.oecd.org/health/health-for-everyone-3c8385d0-en.htm>, гл. 5.

Библиография

- Вишева, Н. (2003). *Девет лекции по история на етиката*. София: Кота.
- Йотов, Ст. (2016). *Човешкото достойнство и права*. София: Агата-А.
- Кант, И. (1794)(1785). *Основи на метафизиката на нравите*. София: Наука и изкуство.
- Кънева, В. (2015). Споровете около понятието за достойнство в биоетиката. // *Християнство и култура*, 107.
- Ролс, Дж. (1998)(1971). *Теория на справедливостта*. София: С.А.
- Стиглиц, Дж. (2014)(2012). *Цената на неравенството*. София: Изток-Запад.
- Debes, R. (Ed.) (2017). *Dignity. A History*. Oxford: Oxford University Press.
- Farmer, P. (2004). An Anthropology of Structural Violence. // *Current Anthropology*, Vol. 45, No. 3.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. // *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3.
- Habermas, J. (2010). Das Konzept der Menschenwürde und die realistische Utopie der Menschenrechte. // *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, Vol. 58.
- Horkheimer, M. (1991)(1949). *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*. Frankfurt: Fischer.
- Nussbaum, M. (2008). Human Dignity and Political Entitlements. // *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*. Washington.
- Therborn, G. (2013). *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge: Polity.